

IRÁNY HOMÁLY

HOGYAN *NEM* LETTEM REFORMER '68 MAGYARORSZÁGÁN?

68 évesen ideje végre eltöprengenem '68-ról.

Már csak azért is, mert ez az év volt az én nyúlfarknyi huszadik századom. Néhány hónap a májusi érettségi előtt és után nagyjából olyanná tett, amilyen ma is vagyok a huszonegyedikben. Nem mintha dicsekedhetnék vele, hogy azóta „úgy maradtam”. Legfőleg annak örülhetek, hogy felismertem magamban az önhitt kádergyereket, aki kamaszként, hogy szüleit bosszantsa, nem átallott percekig még a maoizmussal is kacérokodni. Lettem helyette műkedvelő liberális, aki, miközben vágyott a szabadságra, gyorsan megtanulta, hogy szülőföldjén aligha lesz része benne. Talán csak akkor fogyaszthat egy-egy falatnyit belőle, ha sürgősen belső emigrációba vonul. Már diákként, majd egyre-kevesbé ifjú kutatóként ebben az önkéntes száműzetésben tartózkodtam vagy húsz esztendőn át. Tartózkodtam, nem sínylődtem. Mint botcsinálta

Tolsztoj, hordtam sokszor a selyem- inget a durva szövésű gimnasztyorka alatt, elfogadva a szülői ház, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem, majd a Magyar Tudományos Akadémia kínálta gyanús kényelmet.

'89 előtt pár évvel határoztam csak el, hogy nem emelek többé védőfalat magam köré. Biztos voltam benne ugyanakkor, hogy – rendszerváltás ide vagy oda – hamarosan ismét elfog majd a „műveljük kertjeinket” kísértése. Jön egy új Kádár, aki, ha – láss csodát – nem is akasztat, de a nép legalantasabb kedvében járva szentesíti önnön előjogait, engem pedig unottan ismét margóra küld. Ám visszamenőleg szégyelltem magam, hogy a létezett szocializmus idején ritkán cseréltem fel szüntelen morgolódásomat egy-egy hangosabb vakkantásra, ezért úgy döntöttem: felhagyok a szemlélődő ellenállás '68-ban belém ivódott életbölcességével. Dehogyan volt ez a „lemerülés és kibekkelés” magabízó stratégiája!

A fene gondolt arra a hatvanas évek vége táján, hogy valami nemes cél érdekében őrzi majd integritása szilánkjait. Újsütetű szabadelvűként egyszerűen elfogott a bizonyosság: számomra nem nő fű ezen a tájon. Soha és azután sem. Mármint magyar földön, itt a szovjet birodalom nyugati szélén. Gondolkodni talán gondolkodhatok. Írogatni talán írogathatok – az asztalfióknak persze. Szabadon publikálni és tanítani aligha.

Vár az Ifjú Gárda

Fogalmazhatnék úgy is, hogy '68-ban megvilágosodtam, majd szépen berendezkedtem a homályra. Sajnálom, képtelen vagyok ezerkilencszázhatvannyolcat mondani, mint ahogy az '56-osok se beszélnek ezerkilencszázötvenhatról. Ezek szerint '68-as vagyok (*sixty-eighter*, *Achtundsechziger*), nem pedig '56-os (hogyan is lehettem volna hatéves budai kisleányként pesti srác?), de még '89-es sem. Igaz, ez utóbbi évben megesett, hogy elkábított a remény, akár órákon át, de a '68-ban tanultak bénítóan hatottak rám: nem engedték, hogy eluralkodjon rajtam a hit a szabadságban. Nem annak értékében persze, hanem pusztán lehetőségében. Az a fél évszázaddal ezelőtti néhány röpké hónap örökre (hamiskás) realistává tett. A szabadságvágy ugyan nem

csitult, de átszínezte valami szomorú irónia.

'68-as éneket bárhol próbálom, nem tudom belegyömöszölni Párizs, Peking és Prága oly sokszor felskiccelt háromszögébe. Sokkal több „sorsesemény” torlódott föl akkor az én gyarló magán- és közéletemben. A párizsi és más diáklázadások jelentőségét például mérsékelte az a külvilág számára elhanyagolható tény, hogy éppen saját szexuális forradalmam hiányával voltam elfoglalva, érettségire és felvételre készültem, továbbá igényt tartott rám a néphadsereg is. Pekingről egyelőre csak annyit, hogy bármikor letartóztathattak volna mint az akkoriban leleplezett „maoista összeesküvés” egyik mit sem sejtő kültagját, Prágáról pedig, hogy simán elvihettek volna kiskatonaként legázolni a „csehszlovák ellenforradalmat”. Akárhogy is volt, az említett háromszög nem fedi le az igazi hungarikumot életem '68-as történetében: ez évben szökkent szárba ugyanis az „új gazdasági mechanizmus” magyar földön, mely nélkül nem születhettek volna meg a világsajtóban a „gulyáskommunizmus” és a „legvidámabb barakk” lenézően-elismerő metaforái sem. A Közgáz golyójaként minden arra predesztinált, hogy e reform elkötelezett hívévé és szakértő ügynökévé váljak. Írhattam volna az újabb és újabb recepteket a gulyást ízesítendő, de beállhattam volna jólelkű káponak is a barakkba.

Az alábbiakban – életemben először – megpróbálom elmondani, miért alakult másként a sorsom.

Ami a diákmozgalmakat illeti, a *make love* (ha sután is, de) sikerült, a *war-t* pedig megúsztam. Imádtam az olyan szlogeneket, mint a „légy realista, kívánd a lehetetlent”, azonban nem vonzott az életforma forradalma: a kommuna, a hosszú haj és a kábszer. Az utóbbi egyébként is úgy hangzott, mintha egy ipari szövetség neve lenne, mely elektromos vezetékeket javít. Jóllehet Daniel Cohn-Bendit-ről és Rudi Dutschkéról is hallottam harangozni, sőt, azon a nyáron ugyanabban a balatoni sátorban olvastam Herbert Marcuse *Egydimenziós emberét*, melyben, úgymond, férfivá értem. Párizs vagy Frankfurt (Berkeley-ről nem is szólva) azonban olyan távolinak tűnt, mint oda Lacháza. Nem mintha a varsói és belgrádi diáktüntetésekről sokat tudtam volna. Szakállt ugyan kötelességszerűen növesztettem, de életvezetési ügyekben ijedt úrifükeként maximum arra voltam jó, hogy a házibulikon mint fű-felügyelő vigyázzak barátaimra, nehogy – mint tartottak tőle – kirepüljenek az ablakon. Egyébiránt egyetlen, ki tudja már, honnan becsempészett *jointot* pöfékeltek tucatnyian.

Cohn-Bendit, Dutschke, Marcuse? A kommunista cenzúra siva-

tagában? Viszonylagos jólétesültséggel kizárólag a buroknak volt köszönhető, melyben születtem, majd felcseperedtem: a szüleim által olvas(hat)ott nyugati hetilapoknak (leginkább a *Der Spiegel*nek), valamint annak, hogy erősen szorgalmazták nyelvtanulásomat. Továbbá, hogy nap mint nap forgathattam az általuk zöld, illetve piroscsíkos bizalmasként aposztrofált cikkválogatásokat szintén „odaátról”. És annak is, hogy egy barátomtól, akinek KB-tag volt az apja, kaptam néhány „rázós” könyvet (egyebek közt Marcuséét); ezeket a nómenklatúra okulására ültették át sebtiben magyarrá, és szigorúan zárt körben terjesztették. Ellenzékiségem így is házhoz jött. Szüleim mazochista módon maguk tenyésztették az általuk még ’56 után is védelmezett rendszer belső ellenségét, aki majd’ egy éven át naponta szemükre hányta, hogy a „vörös burzsoázia” tagjaiként elszakadtak a „proletár tömegektől”. Hovatovább még büszkének is voltak rám, magukban sóhajtozván: „bár csak mi is a világba kiabálhatnánk egyszer, amit ez a szemtelen kölyök naponta a fejünkhöz vág”. Szerették, hogy nem veszem készpénznek, amit mondanak.

A burokhöz tartozott a „Rákóczi” is, az egykori elitgimnázium, ahová temérdek rózsadombi, pasaréti, virányosi, svábhegyi kommunista aranyifjú járt és visszajárt.

Köztük a hajdani főideológus és kultúr-tótumfaktum fia is, első *role model*, aki egyetemistaként tartott hetente Marxista Kört volt középiskolájában, többnyire olyanoknak, mint én, akiknél a munkásmozgalom klasszikusai ott sorakoztak a tágas villalakásokban a könyvespolcon.¹ Ő valahanyadrendű vádlottja lett '68-ban a budapesti ifjú szalon-maoisták és bármely leendő ellenzéki megfélemlítésére összetákolts koncepciók pernek. Filozófusnak készült, és eszes ifjúként hamar felismerte, hogy a mi társaságunkban nem lenne sok keresnivalója, ha harcra akarna bujtogatni. Ő se tartozott a legelszántabb összeküvők közé, és mibélénk is szorult azért némi ízlés (és persze félsz). Nekem például Mao piros könyvecskéje vagy a vörösgárdisták masírozása láttán fájdalmas grimaszba rándult az arcom. Indoktrináció és erőszak ellen ugyanis be voltam oltva, miután a „hétköznapi fasizmus” gyűlölete uralta nálunk a családi emlékezést. A terrort persze utálhattam volna százszor jobban is, ha szüleim a vézskorszakról megejtett száraz ismeretterjesztő előadásaik szünetében legalább egy félmondatot szentelnek saját zsidóságuknak. A felejtés/elhallgatás másként is hatott: noha a kommunista terror időszakáról a hatvanas évek végén már szerencsére enyhe undorral beszéltek, saját akkori szorongásaikat ki-

emelve („amikor Rákosi üvöltött a vonal tulsó végén, hogy kispolgári elhajló vagyok...”, „amikor már közvetlen felettesemet is letartóztatták a Rajk-ügyben...”), bűnrészességükre azonban fátylat borítottak. Azt sem tudtam kiimádkozni belőlük, hogy pontosan mivel is töltötték '56-ban azt a bizonyos néhány őszi hónapot, és miért maradtak október után is szeptembriszták. A párton belüli antiszemitizmusról és arról, hogy nem volt olyan pillanat, amikor ne rettegtek volna tőle, is csak a nyolcvanas években kezdtek el – szemlesütve – beszámolni.

Ami Kínát illeti, a Nagy Proletár Kulturális Forradalom harci jelszavait (olyanokat, mint a „bombázzátok a kapitalista főhadiszállásokat!” „kívánj tisztelettel örök életet Mao Elnöknek”) gúnyos közönnyel fogadtam, az egyenruhás erőszaktól viszont a hideg is kirázott. Köztünk szólván, az egyenruha nélkülötöl is. Nekem már egy, a hatvanas években divatba jött, Berkeley-stílusú *sit-in* keretében végrehajtott egyetemfoglalás is annak számított, hát még a *Rote Arbeiter Fraktion* nemsokára kibontakozó virtigli terror-támadásai. Mao „nagy úszásába” is beleborzongtam, már amikor épp nem röhögtem hangosan, megpillantva az újságban a Nagy Kormányosnak a Sárga Folyóból kikandikáló koponyáját a vele

szigorúan együtt evickélő testőrök gyűrűjében. Ha a kínai vezér harci jelszavai nem is, Marx agyonbonyolított hegelianus retorikája lenyűgözött (igen okos lehet, gondoltam, hisz egy szavát sem értem). Miközben el nem tudtam volna képzelni, hogy a kínai követségre járjak goromba nyelvezetű propaganda-anyagokat vételezni vagy hogy az amerikai előtt az épületre tintásüvegeket hajigálva tüntessenek, büszkén bújtam a *Német ideológiát*. Menetelni, kivált Nagyot Menetelni, ugyan nem kívántam, de a „megmozdulásokat” kifejezetten kedveltem. Élveztem például a Vietnami Vasárnapokon végzett – kevésbé megerőltető – munkát, melynek keresményét befizettük a hitünk szerint az amerikai imperializmus ellen harcoló partizánok támogatására. A KISZ által inkább csak túrt ún. „Vietnami Szolidaritási Mozgalom” szervezte oszolytetői kirándulásokról és akadályversenyekről sem hiányozhattam, különösen, hogy e programokon a lányok szemében igen magas volt az ázsiója az általam kínált marxizáló hablatynak. Az ugyancsak előttük pózoló Gerilla együttes szövegei kicsit szájbarágósnak tűntek, a *We shall overcome*-ot és a *Sixteen tonst* viszont szívesen dúdoltam velük (nota bene, kommunista szüleim orosz helyett angol tagozatra jártak a gimnáziumban).

Persze nem ellenezték, hogy orosz is tanuljak külön. Még azt is békésen

túrték, hogy magántanárom, Berecz Lajos, az *Est Lapok* egykori újságírója, született reakciós volt, mint ezt még akkoriban is mondták. Az órákon nem a szláv nyelvek szépségét ecsegette (hamar rájöttem, egy-két órával jár csak előttem az oroszban), hanem inkább a sztálinizmus rejtelmeibe igyekezett bevezetni. Trockijról, a Gulágról vagy a titkos Hruscsov-beszédről például tőle hallottam először. Meglehet, fel akarta lazítani a kommunista csemetét. Meg egy kicsit fel is lázítani. Legfőképp azonban a két háború közti pesti liberális értelmiség mindennapjaiba szeretett volna beavatni mély nosztalgiával. Nem volt nehéz dolga, mivel Karinty Frigyesen nőttem fel, aki – kár volna tagadnom –, a *Tanár úr, kérem* és az *Így írtok ti* mellett akkoriban még azzal is elbűvölt, hogy Micimackója Kovács János néven éldegélt.

Családom orosztanáromhoz fűződő viszonyának pikantériájához tartozott, hogy 1955 és 1958 között a tőle korábban elkobzott (államosított) pasaréti villában laktunk. Kevesen tudják, hogy '56 után az effajta ingatlanok egy részét rövid ideig visszaigényelhettké a volt tulajdonosok. Szüleim bátyámmal és velem együtt szó nélkül távoztak (egyenesen egy másik – most már rózsadombi – villába): mi felklasszálódtunk, tanárom pedig imába foglalta nevünket. Talán viszonzásképp, orosz mellett angolra, németre és latinra is taníttatott. És

szinte észrevétlen módon satírozta ki ifjúi képzeletéből Marx mellől Lenint, s keltette fel gyanakvásomat a szovjet párttörténet bármely dicső fejezetét illetően.

KISZ-tag voltam persze, nem is kellett jelentkeznem, gimnáziumi osztályfőnököm – „egy osztály – egy alapszerv” alapon – egyszerűen föl-tett a listára. Rövid időre titkárnak is megválasztottak osztálytársaim, és sűrűn tartottam előadásokat az iskolában a világpolitika éppeni állásáról. Ezekben az elnyomott népekkel (leginkább a vietnamiakkal és a palesztinokkal) való szolidaritás fontosságát ecseteltem, természetesen az amerikai és izraeli megszállókat kárhoyzhatva, miközben Kelet-Európa gyarmatosításáról valahoy megfeledkeztem. Arra meg végképp nem gondoltam, hogy a hatnapos háborút másként is értelmezhetném, mint Andej Gromiko. Ám '68-ra kezdtem szűknek érezni mind a régi-, mind pedig az újbalos gúnyát. Ebben sokat segített a gimnázium ifjú belügyese (becenevén: KISZ-tanácsadó tanár), aki behívatta a Marxista Kör néhány tagját, köztük engem is, hogy felajánlja, lépünk be az Ifjú Gárdába („képzeljétek, minden zenés-táncos buliba szabad lenne a bejárás az egész második kerületben”), majd megszaroljon: ha besúgójául szegődünk, és jelentünk a „kispolgári elemekről” a Rákócziiban, hajlandó elfelejteni, hogy mi voltaképp maoista össze-

esküvők lennénk. Meglepődött me-rev ellenállásunkon. Nem tudhatta, hogy kommunista családjainkban kevés megvetendőbb foglalkozás volt a rendőrspiclinél. Szüleim, ha jelentettek, azt hitből tették. Szeretném remélni mindmáig.

Prágai ős

Jóllehet az osztálykirándulásokon korombéli „elvtársaimmal” együtt azzal provokáltuk a csendes többséget, hogy mozgalmi dalokat üvöltöttünk a buszban (előszeretettel a „Bunkócskát”), azt viszont már nem igazán vette be a gyomrom, amikor valaki közülünk azt javasolta, hogy a KISZ ne támogassa egyik osztálytársunk felvételét az egyetemre, mert miseidőben látta bemenni a templomba a Mártírok úton. Egyébként, azért, mert megtagadtuk, hogy téglának álljunk, meghökkentő büntetésben részesültünk. Furcsamód pont azoktól, akiknek megfigyelését önértetesen visszautasítottuk. Az érettségi tablón a „kispolgárok”, akik a kép szerkesztését vállalták, a kádergyerekek radikálisabbjait a műalkotás egyik szegletébe számúzték. Ha e finom gettósításra már akkor felfigyelek, megspórolhattam volna magamnak egy komoly csalódást néhány hónappal később. Majd ötévente ismétlődően, amikor az érettségi találkozókon látnom ada-

tott, hogy a belügyes tanerő mily szívélyes viszonyt ápol a besúgandók némelyikével. Kivált azokkal, akik még a pártba is beléptek a középiskola befejeztével. Ma ők a „keresztény közép” boldog – vagy a „luxusbaloldal” szomorú – tagjai. Azóta tartó frusztrációmát próbálom önbírálatba fojtani: nekik sokkal kockázatosabb lett volna, ha ellenállnak a szervezési kényszernek (a pártba vagy az elhárításba, ebből a szempontból édesmindegy), mint például nekem a nomenklatúra fellegeiből leereszkedve.

Az érettségítől nem volt félnivalóm (az, mondjuk, meglepett, hogy a bizottság elnökeként apám egyik beosztottja ült velem szemben), és a Közgázra is simán fölvettek. A gimnáziumban jó jegyeim voltak, országos tanulmányi versenyen is befutó helyen végeztem, a kitűnő bizonyítvány csupán egykori leventeoktató tornatanárom csökönyös ellenállásán akadt fenn minden év végén. Sehogysem értettem, miért buktat meg, engem, az évfolyam focicsapatának üdvöskéjét, előre-bukfencből, amikor hátrafelé is tudtam. Igazából tettem rá, egészen más kötötte le az érdeklődésemet. Az egyetemen diplomata-szakra jelentkeztem, annyira – már-már kórosan – foglalkoztatott a politika. '68 nyarán is folyton azt fürkésztem, mi történik Prágában.

Még nem sejtettem, hogy az ígéretes tavaszról szó szerint egycsapásra dicstelen ősz lesz. A januárban bevezetett új gazdasági mechanizmus (pestiesen: úgazdmeg) szegényszemre hónapokon át alig érte el az ingerküszöböt. Az ökonómia tudományából is beértem néhány hangzatos Marx-idézzel, például a munkásokról, akik csak láncikat veszíthetik.

Ahelyett, hogy az egyetemre készülve fellapoztam volna egy valamirevaló közgazdasági folyóiratot, azt szerveztem lázasan, hogy ne kelljen azonnal megkezdenem tanulmányaimat. Rövid levélben fordultam a rektorhoz, szárazon közölve, hogy egy éven át fizikai munkát szeretnék végezni. Egy csipetnyi munkásromantika (értsd: gyorsan múló kádergyerek-lelkiismeretfurdalás) biztos, hogy színezte döntésemet, de valójában katonának behívott osztálytársaimat és eggyel alattunk járó barátnőmet szerettem volna bevárni. Engem ugyanis kiszuperáltak a sorozáson, a sereg mindössze háború idejére minősített alkalmasnak. Friss *untauglich*ként jócskán berezeltem, nem tudtam még, hogy már egy dupla is magasba szökken-ti a vérnyomásom. Hát még kettő, amit azért ittam, hogy magamhoz térjek a hajnalig tartó tanulás után, hisz mindössze pár nap választott el az érettségítől. Azt viszont már soha nem fogom megtudni, vajon a rektor postafordultával érkező, elutasí-

tó válaszát egész véletlenül nem szü-
leim fogalmazták-e.

Ahogy közeledett az augusztus, egyre jobban rettegetem, hogy frissen besorozott barátaimat elküldik Csehszlovákiába „testvéri segítséget nyújtani”, én meg a harcok idején őket elárulva, itthon lógatom majd a lábam. Miközben azon tanakodtam magamban, hogy vajon a „szocializmus erőinek” szabad-e akár katonailag is beavatkozniuk egy szuverén ország belügyeibe, ha „kapitalista restauráció” készül, és készül-e ilyesmi egyáltalán, arról is el kellett gondolkodnom, életemben először komolyan, hogy szabad-e embert ölni bármely cél érdekében. Jól emlékszem ifi-parki beszélgetésünkre legjobb barátommal (Hegedüs András, volt miniszterelnök, majdani ellenzéki szociológus hasonló nevű fiával) pár nappal a prágai bevonulás után, s az ő bezupálása előtt. Megfogadta, ha minden kötél szakad, és harcolni kell, ő bizony a levegőbe lő majd. Az ő apja már évek óta barátkozott Lukács György megszállást elítélő radikálisabb tanítványaival, amikor az enyém még mindig Dubčeket hibáztatta a kádári sovinizmus nyelvén: „mit ugrál annyit ez a buta tót?” Barátommal együtt sebesen vesztettem el maradék hitemet a létező szocializmusban. Marxban egyelőre nem. Persze az sem dobott fel, hogy a

NATO elfogadta a Brezsnyev-doktrínát, és vezetői rezzenéstelen arccal túrték, hogy a szovjetek kedvükre randalírozzanak a jaltai határok inenső oldalán.

Mindenesetre elkezdett az „emberarcú szocializmus” eszméjéből az a titokzatos „emberarc” érdekelni, és a korabeli divatot követve belevettem magam a fiatal Marx írásaiba. Ezekből úgyszintén alig értettem valamit, talán az elidegenedés akkortájt felkapott fogalmán túl. Ám ez épp elegendő volt ahhoz, hogy ne kíséressen meg a későbbiekben semmi, ami „nagy” és „proletár-kulturális”, s ami nem tiszteli az embert. Ekképp minden egyes akkoriban regnáló kommunista diktatúra egy szempillantás alatt kihullott a rostámon. Ha liberálisnak még a legnagyobb jóindulattal sem tekinthettem magam '68 kora őszén, demokratának, méghozzá olyan demokratának, aki – horribile dictu – a többpártrendszer gondolatától sem riad vissza, igenis egyre inkább szerettem volna magam hinni. Marxista Kör-vezetőmmel a Rózsadombon sétálgatva megállapítottuk, bármennyire fáj is, a szocdemeknek igazuk volt: a szép új világhoz nem a proletárforradalom és -diktatúrán, hanem a polgári demokrácián keresztül vezet az út. Ő épp a júniusban lezárult maoista per elítéltjeként búslakodott, többek közt azon is, mily sok besúgó akadt az összeesküvők maroknyi csapatá-

ban. Ekkor még mindketten hittük, van olyan, hogy „szép új világ”. Őt kirúgták az egyetemről és munkásnak készült, engem pedig felvettek, és eltiltottak attól, hogy dolgozzam. Csendben irigykedtem.

Minek a diáknak szakszervezet?

Szeptemberben az egyetemen percek alatt összeállt a gimnáziumihoz megszólalásig hasonló társaság, részint az „új osztály” lázongó gyerekeiből, jelentős számú zsidó felmenővel súlyosbítva. Amikor beléptem a Közgázra, tudtam is, meg nem is, hogy zsidó vagyok, pár hónap múlva már biztos voltam benne, hogy a világ annak tart. Kevesen rokonszenvvel, a döntő többség, a tanároké éppúgy, mint a diákoké, közömbösen vagy alig leplezett ellenérzéssel. Újdon-sült társaimmal rá se rántottunk az előítéletekre, elvakított bennünket, a demokrácia önjelölt hírvivőit, a masszív küldetéstudat. Hogy honnan tudtunk egymásról? Minden-honnan, ahol a magunkfajta korábban megfordult: építőtáborokból, könyvtárakból, káderüdülőkből, élgimnáziumokból. Előbb-utóbb kiderült, hogy sokunk szülei már a negyvenes évektől ismerték egymást. Ahogy mondták, a „mozgalomból”.

A Közgázon belecsöppentünk egy oktatási reformba, melynek az

új mechanizmust kellett volna szolgálnia. Állítólag vállalkozó szellemű szakembereket akartak képezni, akik már az egyetemen valamelyest megismerkednek a döntés felelősségével. Felkínáltak néhány fakultatív tárgyat, lazítottak egy keveset az ideológiai szigoron, s ami a legfontosabb, az első évfolyamon megengedték, hogy átgondoljuk, milyen szakon szeretnénk folytatni tanulmányainkat, függetlenül attól, hogy eredetileg hova jelentkeztünk. Legtöbb társammal együtt így lett belőlem is pár hónap alatt az elméleti szakra, majdan pedig tudományos munkára ácsingózó diák a diplomata-tanonc helyett. Amikor elhatározásomról értesült a kari dékán, rám küldte egyik bizalmasát, az évfolyam pártösszekötőjét, aki tanársegéd volt a Politikai Gazdaságtan Tanszéken, hogy lebeszéljen elhatározásomról. A küldönc bizalmasan közel hajolt: „mégis, hogy képzeled, öregem, hogy odadobod ezt a lehetőséget, ne szórakozz már, számítunk rád, már benne vagy a Külügyminisztérium káderfejlesztési tervében”. Megmakacsoltam magam – ismét csak azért, mert megtehettem. Később tudtam meg, kitől mástól, mint a küldönc-től magától, hogy nem azért mondja, de a pártbizottságon nehezményezték, hogy már megint túl sok „rebelliskedő zsidógyerek” választotta életcéljául, hogy a gazdasági elithez tartozzon. Az elméleti és a terma-

tematikus szakok, melyeket ekkor kereszteltek át „népgazdasági tervező-elemzővé” (gyűlöltem ezt az elnevezést), bocsátotta ki ugyanis a központi gazdaságirányítás, illetve a közgazdaság-tudomány és oktatás majdani krémjét.

Nem azért mondja – ismételte jóakaróm –, de itt kell megjegyezni (kacsintás), hogy, Salamon Bélával szólva, szegről-végről ő is „zenész”. Megérti, ha a tudomány érdekel, de nem kell, hogy minden zsidó rabbinak álljon, különösen most, hogy az új mechanizmus sosemvolt üzleti karrierpályákkal kecsegtet. Megnyugtattam: mindkét nagyapám (a bankár és a kiskereskedő) egyformán kudarcos sorsa a Nagy Válság idején szüleimet olyan baloldali *Bildungs-bürgerekké* (ezt akkor nem éppen így mondtam) varázsolta, akik ha egyáltalán valamiről lebeszéltek az életben, az az volt, hogy a piacon keressem boldogulásomat. Ám végül nemcsak az dőlt el '68-ban az életemben, hogy se külügyér, se üzletember nem lesz belőlem, de az is, hogy a gazdaságot irányító, jövődől állami és pártapparátcsikok között is üresen marad a helyem. Most látom, milyen gyorsan éltem azokban a hetekben.

Ha krém, legyen krém, gondoltuk néhányan, leendő tervező-elemzők, és azon melegében összeesküdtünk. Az újhítték göggyével fordultunk

el néhány méltán közutálatnak örvendő tanártól és az általuk elővezetett, selejtes társadalomtudományi tárgyaktól. Látván, hogy egy-két reform-lózung ide vagy oda, még mindig a sztálini tankönyvek alig felvizezett változatait erőltetik ránk egy olyan intézményben, mely Marx nevét viseli, mi, „magunk által kiválasztottak”, előre egyeztetett koreográfiát követve szólaltunk fel egy évfolyamgyűlésen, követelve, hogy a diákok legalább elmondhassák, mit szeretnének tanulni. A *tőkét* például miért nem olvastatják velünk? Érdekeinket védendő felvetettük, hogy a KISZ alakuljon át egyfajta diákszakszervezetté, még hozzá erősen központtalanítottá. Peking, Párizs és Prága valahol közös fiaskója nem tántorított el bennünket: szemben a „demokratikus centralizmus” lenini elvével szorgalmaztuk, hogy minden tanulócsoport küldje el képviselőjét az évfolyam diáktanácsába, mely nyilvános vitákon fogalmazza meg ajánlásait a tanrendről. Az egyetem KISZ-vezetése hanyag mozdulattal vetette el javaslatainkat, évfolyamtársaink csendben a vállukat vonogatták (majd privátim biztosítottak egyetértésükről), az egyik általunk kritizált tanár pedig saját óráján hosszadalmas vádbeszédet intézett ellenünk „ellenforradalmi veszélyt” vizionálva. „'56-ban is így kezdődött” – dörögte sokat sejtetően. „Ex katedra” címen közepesen szemtelen

cikket írtam erről az egyetem lapjába, ezt – legnagyobb meglepetésemre – közölték is. Mint kiderült, csakis azért, hogy a kor szokásait követve még ugyanabban a számban aggódó olvasói levél formájában tromfolják le, melyben egy állítólagos diáktársunk panaszkodik véleményterorunkról, majd egy hétre rá újabb – már „elemző” – írással kaszálják el kezdeményezésünket.²

A fal adta hát a másikat, és rövest világossá vált, hogy a politikai nyilvánosságot nem nekünk találták ki. Ha nagy néha a közelébe is engedik az embert, mindössze azt éri el, hogy megkaraktergyilkolják és leszavaztatják a hatalom képviselői. A konspiráció viszont, ha folytatnánk, féltő, hogy a főösszeesküvők diktatúrájába torkolna majd, ezt már a bolsevizmus történetének töredékes ismerete is sejtette. Lépünk hát be a pártba, szivárogjunk be az államvezetésbe, és próbáljuk ravaszul belülről bomlasztani a Rendszert? Ez Prága után nemcsak értelmetlen, de felettébb ízléstelen gesztus lett volna a részünkről. (Mindössze egyvalaki akadt, aki megtette közülünk.) Maradt hát az ún. második nyilvánosság, valamint az örök szindikalista megoldás: ennek szellemében később ösztöndíjreformot követeltünk, majd sztrájkot szerveztünk azért, hogy a Tervgazdaság Tanszék felejtse el „ómechanista” tankönyvét, és vizsgáztasson inkább az álta-

lunk összeállított cikkgyűjtemény anyagából. Ebben olyan tudósok művei is szerepeltek, akik ki voltak tiltva az egyetemről – a pestiről, vagy épp a prágairól és a varsóiról. Addig azonban eltelt még két-három esztendő, a '68-as gazdasági reformot meg kellett torpedóznia a párt keményvonalasainak, és – ezzel szoros összefüggésben – néhány fontos liberális értéket is magáévá kellett tennie kis társaságunknak. '68-ban még egyikünk lelki szemei előtt sem bontakozott ki 1989 szabadelvű látomása, mindössze lehullott a hályog, pontosabban annak egy része.

Überhaupt

Azért nem az egész, mert egy ideig két fontos körülmény is megakadályozott bennünket abban, hogy szabadelvűekké váljunk. Paradox módon ugyanaz a kettő, mely később előmozdította ezt a metamorfózist. A „marxizmus reneszánszára”, mely akkoriban tetőzött Magyarországon, és az új gazdasági mechanizmus bevezetésére gondolok, no meg e kettő kényes viszonyára. (Inenntől megint inkább személyes a történet, ezért jobb, ha egyes szám első személyben folytatom).

A Lukács-iskolával, még inkább a Lukács-óvodával már akkor volt némi kapcsolatam, amikor még alig tudtam valamit az iskola atyjáról.

Amint ugyanis elkezdtem a Közgázt, rögtön beiratkoztam vendéghallgatónak az ELTE filozófia szakára is, ahol – a szabadság ottani kis köreibben – egyszer csak azon vettem észre magam, hogy a humanista Marx imázsa már nem nyűgöz le különösebben, és kezdem levetkőzni a nagy „kritikai kritikus” harciasan antikapitalista beszédmódját is. Volt Körvezetőmet majmolva én is visszamentem a Rákóczi-ba marxista szemináriumot tartani, ám reneszánsz ide vagy oda, diákjaimat legfeljebb súlyos kételyeimmel tudtam traktálni. Emlékszem, Lukács híres/hírhedt diktumát, mely szerint még a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál, egyszerűen képtelen voltam komolyan venni. Azt a kijelentését pedig, hogy a kultúra nem lehet áru a szocializmusban, a kezdő közgazdász göggyével utasítottam el. Nem tagadom, a mester és legtöbb tanítványának állandó mindent-jobban-tudása is feszélyezett. E *Besserwisserei* biztosan kevésbé zavart volna, ha egyik filozófus csoporttársam, Hont István, majdani cambridge-i eszmetörténész, nem ismertet meg Karl Popper *Open Society and Its Enemies* című műve néhány alap gondolatával. Igaz, az sem ártott, ez már '69-ben történt, hogy az óvoda egyik jelese, Kis János négyszemközt alaposan lehordta diákköri dolgozatomat a marxi elnyomorodás-elméletéről. Hellerágnés-epigonnak nevezett

(sajnos joggal), aki a posszibilizmus bűnébe esve egy mondatban hat-szor áradozik a „társadalmi praxis” mindenható voltáról, ahelyett, hogy e praxis valós gazdasági korlátait is megvizsgálná.

Közgazdász magamra-ébredésem szempontjából azonban még ennél is fontosabb volt, hogy Kis megjegyzéseiben már felsejlett a későbbi *Überhaupt*³ néhány lényeges gondolata a marxi ökonómia zavarairól, illetve arról, hogy e zavarok megingathatják a kommunizmus-víziót, ergo a kapitalizmus-kritikát is. Ekkor kezdtem becsülni a churchilli mondást a demokráciáról (miszerint az lenne a lehető legrosszabb politikai berendezkedés, kivéve az összes többit), a piacra és a magántulajdonra is vonatkoztatva azt. '68-ban tehát sikerült eltávolodnom valamitől, de nem érkeztem meg sehová. Ahhoz már az *Überhaupt*ra magára, s azon keresztül az „osztrák iskola”, mindekelőtt Friedrich Hayek munkásságának akár csak vázlatos megismerésére volt szükségem. És ha már ott tartottam, akkor – ha lúd, legyen kövér – nagy merészen át is ugrottam az óvoda tagjait. Míg ők hosszú éveken át latolgatták még egyfajta kelet-európai marxizmus esélyét, az én fejemben örökre megtört Marx varázsa. Onnantól fogva nem tekintettem kötelezőnek, hogy komolyan megfontoljam bármely kollektivista program (bázisdemokrácia, munkás-

önigazgatás, dolgozói részvények stb.) akár kritikus elfogadását. Kizárólag egy tágan értelmezett liberális eszmekörön belül éreztem magam megérinthetőnek egalitárius vagy kommunitárius eszmék által.

Am nemcsak emiatt nem lett belőlem hamisítatlan disszidens '89 előtt. Attól, hogy a magyar Demokratikus Ellenzék jó része még a *Társadalmi Szerződés* 1987-es megjelenésének idején is dédelgetett magában romantikus antikapitalista illúziókat, még csatlakozhattam volna hozzájuk rendszert bontani. A szovjet típusú társadalmakról ugyanis nagyon hasonlóan vélekedtünk. Akárhogy is nézem, nekem a konspirációval volt bajom, akár korábban a maoista, majd a diákszervezkedés alkalmával. Az előbbiből szerencsére kihagytak, az utóbbinak viszont sajnos én voltam egyik kezdeményezője. Nem gondoltam persze, hogy egy általam örömmel támogatandó (akkor még nem tudtam, hogy *Solidarnosc*-szerű) mozgalom képes lehetne úgy szárnyat bontani egy diktatúrában, hogy ne kellene megelőznie legalább valami – remélhetőleg átmeneti – összeesküvéseskének. Sajnos túl jól ismertem azonban egy ilyen budapesti komplottnémely önjelölt vezérért, alig palástolt önhittségüket, nárcizmusukat és felelőtlenségüket, melyek az enyémen is túltettek, hogy

nem volt nagy kedvem a zászlajuk alá állni. A házibulik, a focimeccsek és a közös nyaralások nemegyszer többet árultak el természetükről, mint az éjszakába nyúló tudományos vagy politikai viták. Voltak közöttük, akikkel rövid ideig barátkoztam is, de nem hittem, hogy mozgalmat tudnak majd szervezni, vagy ha mégis, az demokratikus szellemű lesz, és ha ne adj' isten valahogy ez is összejönne, megússza a kegyetlen megtorlást. Hamar torkig lettem az „ez most a főkérdés, itt egy petíció, írd alá, de ne fűzz hozzá megjegyzést!”-stílusú ki nyilatkozó-politizálással, mely tipikusan suttogva zajlott egy dohányfüstös presszóban. Úgy döntöttem, inkább a belső emigrációt választom és magányos elégedetlenkedő leszek. Ha jobban bíztam volna bennük, talán bátrabban kockázatok: kirúgást, foglalkozási és utazási tilalmat, rendőri felügyeletet, esetleg börtönt. Talán... Mindazonáltal örültem, hogy felsült diák-zendülőként még azelőtt sikerült megszabadulnom a hagyományos bolsevik küldetésstúdtól, mielőtt az eluralkodott volna rajtam. Pontosan mitől is? Attól, hogy felhatalmazva éreztem magam arra, hogy mint hivatásos forradalmár, az önjelölt „élcsapat” része, „beleplántáljam az osztálytudatot” a maradi tömegekbe. Amint azt Lenin egykoron megálmodta.

Két, pofonegyszerűnek tűnő, de együtt nehezen betartható fogadal-

mat tettem magamban. Ha úgy hozza a sors, inkább ezekhez a tömegekhez szeretnék tartozni, mint hogy valamiféle előljárójuk legyek. Addig is megpróbálom írástudóvá képezni magam, de – Julien Benda figyelmeztetését eszembe vésve – anélkül, hogy árulóvá válnék. Csak azért se konspirálok! Vezettem később féllegális szemináriumokat, tartottam vitakört a lakásunkon, publikáltam az első és második nyilvánosság határán, elveim fenntartásával aláírtam néhány ellenzéki tiltakozó levelet is, csempésztem könyvet, terjesztettem szamizdat-kiadványokat, és néha játszottam azt is, hogy a hivatalos médiában közlök szamizdatba illő írásokat. Nem kellett ehhez különösebb merészség – védett a családi burok. Jobban mondva, akkor azt hittem, hogy véd. Ma, átfutva néhány rólam szóló besúgói jelentést, melyet egyik egyetemi vitapartnerem készített (vö. „Kovács János és a köréje tömörülő, illegális, pártellenes jobboldali csoportosulás”), már nem vagyok ebben olyan biztos. Pedig valójában nem is szervezkedtem. Inkább olvastam és hangosan (másként)gondolkodtam. Közben – ma is azt hiszem, hogy helyes – rögeszmémé vált, hogy semmit se tudok a magyar társadalomról, illene megismernem, ahelyett, hogy hangzatos programokat fogalmaznék a megváltoztatásáról. Itt engedtem el könnyű szívvel Marx tizenegyedik

Feuerbach-tézisét mindörökre..., és hívtam el barátaimat egy jászladányi csoporttársammal közösen egy falukutató túrára az ottani cigánytelepre rögtön az első évfolyam végén.

Reform-kudarc

Félreértés ne essék, a kollektivizmus iránti kételyt nem a kapitalista világhoz való vonzódásom hívta életre, még kevésbé e világ beható ismerete, hanem sokkal inkább a kommunista mindennapok taszítóereje. Tizennyolc is alig voltam, mikorra már (szüleim előjogán) jártam Ausztriában és Olaszországban, illetve Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és a Szovjetunióban. A liberális eszmékhez való közeledésemet nem annyira a nyugati bőség csalogatása magyarázta, mint inkább a keleti (főként szovjet) nyomorúság elborzasztó ereje. Az állami tulajdonról és a központi tervezésről, ezek állítólagos magasabbrendűségéről nem volt ab ovo rossz véleményem. Viszont amit kamaszéveimben a pesti gyárakban tapasztaltam, például amikor a nyári szünetben naphosszat vascsöveket mázoltam (ha épp nem a műhely sarkában húztam a lóbört), legalább két tanulsággal járt: a diktatúrát a proletárok nem gyakorolják, hanem legfeljebb eltűrik, és az állami vállalatokban folyamatos a káosz. Ehhez képest a

nyugati piacgazdaságok a távolból nem csupán jóval tervszerűbbnek, de emberségesebbnek is látszottak. Elsőre mégsem azon kezdtem el morfondírozni, hogy mekkora adag kapitalizmust kellene belekeverni a tervgazdaságba, hogy a Kelet és a Nyugat közti jóléti rés szűküljön (az, hogy keverni kell és lehet is, akkoriban magától értetődőnek tűnt a számomra), hanem azon, hogy mi akadályozza magát a keverést.

Nem kellett keresgélnem a történelmi analógiát, hisz a '68-as reformdiskurzus tálcán kínálta a NEP-korszakot, a szovjet húszas évek „új gazdaságpolitikáját”, mellyel a magyar pártvezetés puhavonalas szárnya igyekezett legitimálni az „áru- és pénzviszonyok fejlesztésének” kísérletét. Vajon miért van az – kérdeztem magamban –, hogy miközben a nyugati sajtó a „piaci szocializmus magyar modelljét ünnepli”, az egyetemen nem látom annak vezető hazai teoretikusait, helyettük harmadrangú polgáztanárok ömlengenek a terv és piac dialektikájáról ahelyett, hogy megtanítanák nekünk, honnan ered a piaci szocializmus gondolata és miért bukott el a korábbi évtizedek számtalan reformkísérlete a térségünkben. Egyáltalán, mi a különbség az általuk propagált *szocialista* és a Lajtán túl uralkodó *szociális* piacgazdaság között. És mi értelme kísérletezgetni, ha van már jól működő modell a vasfüggöny

másik oldalán? Még halvány fogalmam se volt Oskar Langéről, Hayekről és az ún. szocialista kalkulációs vitáról, pusztán azt éreztem, hogy sílány mellébeszélés folyik. Azt is gyanítottam, hogy a titok nyitja a NEP megértésében rejlik. Megkockáztattam: nem annyira annak bevezetését kellene a reformereknek visszamenőlegesen ünnepelni, mint inkább a kudarcát gyászolni, és fölkészülni a sajátjukra.

Nosza, belevetettem magam a szovjet húszas évek gazdaság- és politikatörténetébe, olvastam Isaac Deutschert, Maurice Dobbót, Alec Nove-ot, no meg számos, a NEP idején alkotó és Magyarországon is elérhető szovjet szerzőt. A közvetlen inspiráció azonban megint csak nem a közgazdászok, hanem inkább a filozófusok felől érkezett.⁴ A Lukács-óvodából ketten, Karádi Éva és Kovács András is azon igyekeztek akkortájt, hogy rekonstruálják ugyanennek az évtizednek a filozófiai és szociológiai vitáit. Talán az ő hatásukra is döntöttem úgy, hogy a gazdaságtörténeten belül engem mindenekelőtt a közgazdasági gondolkodás evolúciója érdekel majd. Arra azonban határozottan emlékszem, hogy tőlük hallottam először a prágai Szláv Könyvtárról, ahol akkoriban egy ideig még szabadon lehetett olvasni a Sztálin előtti kor-

szak szovjet társadalomtudományi irodalmát. '69 nyarán már ott kórtársztam a polcokon. Szerencsére a husáki „normalizáció” e tekintetben hézagoss maradt: a könyvtári szolgálatba menekülő ellenzékiek rendre kicsempézték a raktárból, bármit is kértem.

Egy szó mint száz, miközben Lukácsot enyhén szólva nem éreztem elég karakánnak, a '68-as reformereket eleinte kifejezetten megalkuvónak tartottam. Korántsem azért, mert a piaccal kokettáltak, feláldozva a kommunista jövőt, hanem mert nem kokettáltak elég serényen, és bíztak abban, hogy a gazdasági reform előbb-utóbb elhozza majd a demokráciát is. Úgy sejtettem, hogy fordított a logika: Hegedüs András nyelvén szólva, amelyen akkoriban beszéltem, ha nincs „humanizálás”, szó sem lehet majd „optimalizálásról”, mert ez utóbbit a pártállam, saját érdekeit követve, rendre meggátolja majd. Valahonnan innen eredtek későbbi súrlódásaim a reformközgazdászokkal, köztük számos barátommal, akiket arról próbáltam győzködni, hogy fejezzék már be a kommunizmus megmentésének hiábavaló és káros tornamutatványát, és kezdjenek el mielőbb a kapitalizmus (jó, annak valamely szociálisan érzékeny fajtája) meghonosításán dolgozni. Ha már oly nagyra tartják a NEP-et, vegyék észre, legyenek szívesek, hogy annak halálos ítéletét

épp első piaci sikerei írták meg. Pontosabban az a formálódó széleskörű magántulajdonosi autonómia, mely azzal fenyegette a bolsevik elitet, hogy – különösen kapitalista változatában – visszavonhatatlanul megtöri a pártállam politikai monopóliumát. Persze egy effajta kapitalista átmenet sikerére magam se tettem volna egy lyukas garast sem a '68 utáni Kelet-Európában.

Az új mechanizmus ráadásul jóval alacsonyabbról indult: szó sem volt robusztus magánszektort működtető vegyes gazdaságról (ez a NEP esetében adottságnak számított). A magyar reformerek nem irányozták elő az állami tulajdonnak mégoly csekély privatizálását sem, helyette abban reménykedtek, hogy a magántulajdont szimulálva, a „vállalati önállóság” jelszavát hangoztatva belopnak egy kis piacot a tervgazdaságba, amely ettől majd varázsláttásra hatékonyan fog működni. Én meg úgy gondoltam, hogy meglehet, ily módon némileg megszelídítik majd a pártállam ellencsapásait, s a reform „tovazötyög”, ahogy azt később indignáltan mondogatták, ám semmi garanciájuk nem lesz arra, hogy a gazdaság felemás liberalizálása belülről megesh majd a diktatúrát. Csehszlovákia megszállása után pedig engem semmi más nem érdekelt. Ismétlem, politikai szabadság-

vágyam jóval a gazdasági előtt járt. Olyan reformról ábrándoztam, ami eltakarítja a Rendszert és felszabadítja a kelet-európai társadalmakat. Aztán majd meglátjuk... Hátha lesz majd mód szabadon vitatkozni a piac terjedelméről, valamint arról, hogy mekkora magántulajdon kellene a normális működéséhez. Még néhány esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Hayek révén ráeszméljek, effajta kérdéseket a mindentudó társadalommérnökök szeretnek feltenni, akiknek igen határozott véleményük szokott lenni a gazdaság említett alapintézményeinek egyedül helyes arányairól. Ennél is több időre volt viszont szükségem ahhoz, hogy a politikai gyanakvás mellett elvi erősségű közgazdasági és gazdaságszociológiai kételyeim is támadjanak aziránt, hogy a kommunizmus és a kapitalizmus (*überhaupt*) összeházasítható-e a túlnyomó állami tulajdon bázisán.

A rövidlátó szemtanú

Azóta rengeteg kelet-európai korbélivel beszélgettem '68-ról. Őket is mélyen érintette mindaz, ami engem, a diáklázadásoktól kezdve, a maoizmuson át egészen Csehszlovákia megszállásáig. Még zsidó kádergyerek is akadt közöttük. Egyvalamit nem értettek a történetemből (kivált lengyel és cseh ismerőseim),

azt, hogy mi tartott engem Magyarországon. Hogy miért nem szedték a sátorfájukat az olyanok, mint én, és indultak nyugatnak, legkésőbb, midőn tudomásukra jutottak a varsói antiszemita kampány vagy a prágai tisztogatások riasztó részletei. „Ha már emigrációra adtad a fejed, mi okból választottad a belsőt?” – tudakolták. „Hogyhogy nem menekültél el egy nyugati egyetemre, végre 'rendes' közgazdaságtant hallgatni?” Tényleg, miért értem be a homály, az apátia, a kádári korrupció világával, miközben nem békültem meg mindezekkel?

Ha nem volt módom részletes választ adni e kérdésekre, gyorsan elhebegtem néhány személyes okot (családi kötelékek, macskatermészet, ragaszkodás a magyar nyelvhez stb.), leginkább azt hangsúlyozva, hogy megfutamodásnak éreztem volna a távozást. Messze nem voltam életveszélyben, ami sürgette volna a diszsidálást. Védettségem okán súlyos retorziókra se kellett számítanom, ha nem jövök haza, mondjuk, egy turistaútról, majd meggondolom magam, és „kalandvagyból” mégis visszatérek. Ma már furcsán hangzik, de legfőként attól félttem, hogy Nyugaton annak az újbalos gondolkodásnak a militáns változata fogad majd értelmiségi körökben, melynek szemérmes hazai variánsától is egyre jobban idegenkedtem addigra. Ezen aggodalmamat jó pár fiatal nyugati

katasztrófaturista erősítette, akik az „augusztusi sajnálatos eseményektől” alig zavartatva magukat, arról győzködtek bennünket már ’68 telén is, hogy bontsunk zászlót valahára, de semmiképp a polgári forradalomért. Ne a tervgazdaság, hanem az államkapitalizmus ellen forduljunk, ne a piaci verseny, hanem a szolidaritás járjon a fejünkben, ne parlamentet, hanem munkástanácsokat követeljünk. Hozzájuk képest még a hazai reformerek is rokonszenvesnek tűntek. Legalább nem voltak adázak és követelőzők.

Ha kicsit több időm volt a belső emigráció indoklására, bevallottam, hogy sokáig fogalmam se volt arról, hogy mi fán terem a „rendes” ökönomia. Azt hittem, a reformerek is valami ilyesmin munkálkodnak, minek hát az első pánikban elrohanni? A tudásukat még a háború előtt szerzett, nagy formátumú közgazdászteoretikusok szinte teljes hiányában senki sem érzékeltette a hozzám hasonlóan tanulni vágyókkal, hogy a reformok közgazdaságtana agyaglábakon állt. A „terv és piac” összepárosításának nyugaton „menedzseri szocializmusként” aposztrofált magyar modelljét inkább laza politikai diskurzus, mint sűrű szövésszerű tudományos elmélet támogatta. Ezt kutyanehez volt felismerni akkoriban, hát még egy kezdőnek, különösen

miután a nyugati szovjetológusoktól folyamatosan jött a biztatás a konvergencia-elmélet szellemében: „mi egyre többet tervezünk, ti egyre jobban megkedvelitek a piacot, valahol középtájon találkozunk majd”. A kádári különút nyugati presztízse kezdte közelíteni a titóiét, keleti kollégáink pedig nem győzték irigyelni viszonylagos szabadságunkat a tervgazdaság megreformálásában.

Az egyetemről kitiltott, ám általunk, diákok által egy-egy félhivatalos előadás vagy szeminárium erejéig meghívott/becsempészett, radikálisabb közgazdász-kutatók (olyanok mint Bródy András, Jánossy Ferenc, Kornai János és Tardos Márton) sem utasították el az effajta elismeréseket. Mindez arra utalt, hogy nem kell feltétlenül elmenni ahhoz a Kárpát-medencéből, hogy az ember tudományt művelhessen. A magyar elméleti közgazdászok jelesei nyugati konferenciákra utazgattak, vezető egyetemekre hívták őket kutatni és tanítani, itthon is hozzáfértek a szakirodalom jóréséhez, külföldön is publikáltak – egyszóval, mint némi önsajnálattal mondani szerették, gúzsba kötve ugyan, de táncolhattak. Ha nem is rajongott az ember a temérdek maszatos különalkuért, melyet többségük a hatalommal kötött, és nem is hitt igazán a sok „háthában”, vagyis abban, hogy legújabb, a korábbiaknál ütősebb reformprogramjukat *hátha* végre el-

fogadja a felsőbbség, pusztá létük táplálta a reményt. Abban bízhatam ugyanis, hogy erősen normatív kutatásaik árnyékában a magamfajtanak módja nyílik majd a Rendszer tényleges gazdasági viselkedésének vagy legalább a róla alkotott közgazdasági gondolatoknak a tisztas megfigyelésére és elemzésére. Különösebb megalkuvás, politikusokkal való folytonos kavarás nélkül.

Nem szólva arról, hogy a reformközgazdászok radikálisabb/liberálisabb szellemű csoportja korántsem volt rossz társaság. Számos művelt és bátor '56-os akadt közöttük, akiket a forradalom után meghurcoltak, mégis valahogy őrizni tudták szuverenitásukat és később se hagyták, hogy ellenzéki és reformer szerepeik élesen elváljanak egymástól. Nem volt nehéz közöttük (időnként velük) egyfajta kollektív önkéntes száműzetésbe vonulni, például az Akadémia Közgazdasági Intézetébe, ahová az egyetem után befogadtak. Itt menedékre lelt az ember a politikai és ideológiai támadások és intrikák nagy része elől, és nem kellett lakatot tennie a szájára, sőt a tollát is szabadjára engedhette, ha beérte azzal, hogy az intézet belső kiadványaiban publikál. Jellemző módon „hivatalos szamizdat”-tanulmányaink nemegyszer nagyobb nyilvánosságot kaptak, mint a nyílt terjesztésű szövegek. Ezek írásakor nemhogy a cenzúra, de a szinte reflexszerű ön-

cenzúra is könnyedén megúsítható volt.

Mindez azt ígérte, hogy úgy merülhet el az ember az ökonómia tanulmányozásában, hogy közben nem kell magát naponta szembeköpnie. Jóllehet, vakmerőnek se hihette magát. Arra nem számíhattam, hogy a tudományos kutatás körülményei lényegesen javulhatnak a jövőben. Kortársaim túlnyomó többségével együtt biztosra vettem (pedig még húszéves is alig múltam), hogy bármeddig élek is, sohasem ébredek majd egy reggel arra, hogy nicsak, kitört a kapitalizmus a szovjet érdekszférában. Ez a távlattalan állapot, a változás reményének teljes hiánya viszont – láss csodát – megjutalmazta az otthonmaradottakat, gyógyírt kínálva a beletörődés fölött érzett szegyenre. Megadatott ugyanis – gondoltam –, hogy szemtanúk, krónikások, dokumentátorok legyünk, akik közvetlen megfigyeléseikről tudósítják a „szabad világot”, egyenesen innen, a nyugati szemmel átláthatatlan szovjet-típusú dzsungel birodalmából, egyszersmind azonban eredeti fogalmi eszközökkel is gazdagítják a közgazdasági elméletet. E küldetés nem pusztán erkölcsi megnyugvást ígért, de azzal is kecsegtette a hazai közgazdászt, hogy „lokális tudása” helyzeti előnybe hozza majd a tudomány világversenyében.

Kár tagadni, engem is elkapott a „ki-ha-mi-nem?” kivételesség-tudat

igézete, a hasznosság és eredetiség hite, illetve az, hogy talán nincs kőbe vésvé, hogy a kelet-európai ökonómusnak nem jár más szerep, mint az adatszolgáltató a szovjetológia tudományos termelési láncának a végén. Nem álltam egyedül azzal az ötlettel, hogy – mint később elkereszteltem – egyfajta „határesetgazdaságtant” művelhetnénk, mely a tervgazdaságok azon jelenségeit vizsgálja *in vivo*, mint a hiány, az informalitás, a természetes szabályozás vagy a pártállami tulajdon, melyek a piacgazdaságokban nemegyszer csupán határesetként, *in vitro* tanulmányozhatók. Kirajzottunk hát a hetvenes évek elején, akkor-ifjú közgazdászok tucatjai a vállalatokba, téveszekbe és az állami hivatalokba, hogy a magyar szociográfiai hagyományok szellemében leleplező esettanulmányokat írjunk arról, miként veti ki magából idegen testként a „terv” a „piacot”.

A biztonság kedvéért volt még egy indokom. Anélkül, hogy eszményítettem volna a '68-as magyar reform alap gondolatát, el kellett ismernem, hogy a piaci szocializmus menedzseri típusával való hazai kísérletezés során számos eredeti megoldás született. Ezek ráadásul rokonszenvesebbek is voltak számomra a hagyományos tervgazdaság meghaladásának olyan variánsainál, mint a szovjet „optimá-

lis tervezés” vagy a jugoszláv öngazgatás, a kínai kommuna-rendszerről nem is szólva. Úgy gondoltam, hogy az új mechanizmus sorsát nyomon követve felfedhetjük az ómechanizmus számos titkát (vulgo: Kádárból megérthetjük Rákosit, netán Brezsnyevet). Ugyanúgy, ahogy a szabálytól való eltérést kutatva rálelünk a szabályra magára, amikor az bünteti, hogy megszegték. Afelől pedig semmi kétségem nem volt, hogy – mint az 1972/73-ban be is következett – a büntető kéz imád lesújtani. Mindazonáltal kiábrándító, egyúttal igen tanulságos volt látni végzős egyetemistaként és zöldfülű kutatóként, miként működik „nagyban” egy reformellenes kampány a gazdaságban, hogyan mozgósítanak a kommunista elit keményvonalasai és mi módon manipulálják a társadalmat kollektivistá-egyenlősítő, piacárhóztató retorikával. Valósággal megsajnáltam a reformereket. Igaz, érzelmileg még jobban felháborítottak azok a retorziók, amelyek a Lukács-iskolát és -óvodát érték (foglalkozási és publikációs tilalom, rendőri megfigyelés, később „kiszekálás” az országból), ideértve Haraszi Miklós letartóztatását és perbefogását is *Darabbér* című könyve miatt.

Minden undorom ellenére úgy véltem, hogy óriási luxus lenne nem kihasználni a kínálkozó alkalmat (megint csak nem a disszidálásra, hanem) arra, hogy megnézzük, a húzd

meg–ereszd meg hol ér véget, és vajon az ellenreform szokás szerint egy még újabb mechanizmusba torkollik-e. E kutatási programnak az volt a rákfenéje, hogy egyfelől az „ez a mi munkánk, nem is kevés” szemtanúi pátosza idővel szükségképp alábbhagyott, másfelől, amikor újabb reform helyett végenincs stagnálás jött, és betérítette az országot a hetvenes évek nyomorult homálya, az ember már „futott a pénze után”. Ki akarta volna veszni hagyni a sok munkát, melyet abba fektetett, hogy egy autoriter-titkolózó világban lehántsa a látszatot a valóságról, esetemben a szovjet, a magyar és a jugoszláv reformeszmék összehasonlításával

bíbelődve, illetve – felüdülésképp – esettanulmányokat írva a reformok menetrendszerű kudarcairól? Ekkor még nem tudtam, hogy igyekeztem jószerivel hiábavaló lesz: bárhogy erőlködünk, a határeset-gazdaságtan nem alkotható meg kizárólag a mi külön bejáratú, buherált kelet-európai fogalmaink segítségével. Rövidlátó és meglehetősen provinciális szemtanúnak bizonyultam. Sajnos röviddel azután, hogy erre ráeszméltem, a kommunizmus hirtelen összeroppant, s a bogár, melyet annyian vizsgálgattunk, elmászott a mikroszkóp alól.

Mégsem ártott volna egy jobb egyetem '68-ban...

JEGYZETEK

1. Lásd, Dutschke magyar barátja. Beszélgetés Révai Gáborral, 2000, 2008/7–8.
2. Hogy egy pillanatra se gondoljuk azt, hogy kizárólag a Közgazdasági Egyetemen honos represszív hatalmi módszerek áldozatai lennénk, nos, erről gondoskodtak az ELTE Bölcsészkarán, melynek diákjaival szoros kapcsolatot ápoltunk, szinte egy időben kibontakozó, hasonló konfliktusok. (Vö. Dénes Iván Zoltán, Diákmozgalom Budapesten 1969-ben, 2000, 2008/7–8.) Arról is tudtunk, hogy a fiatal filozófus tanárok közt akadtak olyanok (például Hamburger Mihály és Ludassy Mária), akik pár hónappal korábban bátran kiálltak Csehszlovákia megszállása ellen.
3. Így nevezte annak idején szamizdatban terjedő könyvét a három lukácsista filozófus, Bence György, Kis János és Márkus György, mely 1989 után „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” címmel jelent meg (T-Twins, Budapest 1992), furcsamód tompítva az eredeti változat élet, mely a „lehetséges-e egyáltalán (*überhaupt*)?” kérdéssel indult.
4. E tekintetben Szamuely László úttörő könyve a hadikommunizmus gazdasági elméleteiről üdítő kivétel volt.